

Henrik Bielke og rentemester Mogens Frijs – blev spist af med knap 30%. Bortset fra de politiske magtforhold og fra mulige omkostningsforskelle kan denne skæve fordeling undre dels i betragtning af den betydning, man tillagde flådens overlegenhed over den svenske og beherskelsen af Østersøen, dels på baggrund af de meget højere tal i 1640'erne. Ikke desto mindre vedblev misforholdet indtil Den Store Nordiske Krigs sidste år.⁸

Kun i Christian V's første år nåede man en mindre urimelig proportion, velsagtens, som Barfod påpeger (s. 35-37), fordi han som sin farfader omfattede flåden med interesse. Men til syvende og sidst måtte man føje sig for det finansielle imperativ og landmilitæret. Både hær og flåde blev overvejende finansieret ved direkte og indirekte skatter, der hvilede tungt på befolkningen; først i Chr. Siegfr. von Plessens ministertid fik den en beskeden og midlertidig lindring.

Barfod karakteriserer Carl S. Christiansens værk om statsfinanserne 1660-99 som en »god og fin indførelse i emnet« (s. 267). Snarere leverer det en kæmpemæssig materialesamling, der med fordel havde kunnet udnyttes langt mere effektivt til belysning af de politiske og finansielle sider af flådens historie. Både Niels M. Probst og Jørgen H.

Barfod interesserer sig dog mere for marinehistorie, skibe, skibstyper, displacement osv. Det kan være vigtigt nok, men det medfører også, at væsentlige emner skydes ud i periferien.

1. Rigsarkivet, Danske Kancelli, B.186. Rentemester Oluf Daaes tegningsbog 1635-50.
2. Kersten Krüger: *Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588-1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte*, Marburg 1970, s. 312-317.
3. Leon Jespersen i *The Scandinavian Journal of History* 10, 1985, s. 283f.
4. Dette sidste skylder anmelderen en endnu upubliceret undersøgelse af stud.mag. Peter Lefèvre, Syddansk Universitet Odense.
5. G. Rosenkrans: *Soterion in honorem Christianus IVti, expulsis Suecorum classibus*, København 1644; *Wormii Epistulae*, II, København 1751, s. 257; H.D. Schepelern (udg.): *Breve fra og til Ole Worm*, III, København 1968, s. 53.
6. *Budstikken* IV, 1823, s. 625-634.
7. Carl S. Christiansen: *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger*, I-II, København 1908-22, I, s. 531, 504f.
8. Smst., I, s. 514, 528f, 533f, 594; II, s. 890f, 901, 907, 913, 923f, 930f; J. Boisen Schmidt: *Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid*, København 1967, s. 255, 262.

Nye bidrag til byhistorien

Af Helge Gamrath

Verner Bruhn m.fl. (red.): *Før byen kom... Eshjergs historie*, bind I: Tiden indtil 1850. Med bidrag af Ingrid Stoumann, Palle Siemen, Bjørn Poulsen, Niels Jørgen Poulsen, Karl-

Erik Frandsen og Horst Meesenburg. (Esbjerg Byråd, 1996). 288 s., 310 kr.

Ib Gejl (red.): *Århus. Byens historie*, bind 1: -1720. Med bidrag af Hans

Jørgen Madsen, Helge Paludan og Ole Degn. (Århus Byhistoriske Udvalg, 1996). 350 s., 350 kr.

Frank A. Birkebæk m.fl. (red.): *Roskilde bys historie 1536-1850*. Med bidrag af Karl-Erik Frandsen og Claus Bjørn. (Historisk Samfund for Roskilde amt; Roskilde Museums Forlag, 1998). 318 s., 650 kr.

Efter en længere periode med stilstand (ca. 1945-75) er der nu for alvor kommet skub i udarbejdelsen af danske byhistorier, hvilket de her tre anførte bind er eksempler på. Inden for de allerseneeste år er desuden så vigtige byhistorier som Vejle og Viborg udkommet, hver i tre bind og i 1.000-siders vægtklassen.

Det er snart ved at være lidt pinligt, at større byer som f.eks. Svendborg, Næstved, Slagelse og ikke mindst en stor by som Randers endnu ikke ses at have en stor, ny byhistorie under udgivelse. I tilfældet Randers, hvor der sidst udkom en byhistorie i 1952, foreligger der endog et helt nyt Randers Byatlas (udgivet af arkivar Rolf Engel under redaktion af en af dansk byhistories mest erfarne historikere, arkivar, dr.phil. Ole Degn), hvor byens sociale, ejendomsrættlige og topografiske udvikling ca. 1500-1950 er serveret på et sølvfad.

Årsagen til, at denne bølge har rejst sig og i disse år kulminerer, kan der ikke være megen tvivl om. Den professionaliseringsproces, der er sket på de danske lokale museer og arkiver efter 1970, er for alvor slået igennem og har vundet de lokale politikeres og myndigheders forståelse og interesse. Ord som identitet og historiebevidsthed er rykket ind i borgmestres og byråds ordforråd og horisont og præger de nye værkers officielle præsentationer og forord. De nødvendige finansieringskilder og -midler er blevet fundet og bevilget, således at de tre anmeldte bind med hensyn til boghåndværk, layout, illustrationer,

kort, tabeller, rekonstruktioner etc. befinder sig på højeste niveau.

De tre bind er meget forskellige rent indholdsmæssigt og kan være svære at sammenligne. Ikke mindst skiller bind I af *Esbjergs historie* sig ud, idet den faktisk slet ikke er en byhistorie, men historien om det præurbane opland Skast Herred. Den gamle hæderkronede kildeudgiver, senere rådstuearkivar i København Oluf Nielsen, der i 1862 udsendte *Historiske Efterretninger om Skadst Herred*, ville have glædet sig over at se emnet taget op igen. Og yderligere glædeligt er det at se, hvor meget arkæologien har kunnet bidrage til udforskningen af dette sydvestligste stykke af det gamle rige. Ikke mindre end 150 sider – over halvdelen af bogen – tager sig af den forhistoriske tid, og det er forbløffende så mange interessante resultater, der kan præsenteres i bindet.

Skønt altså ikke byhistorie er bindets forhistoriske afsnit et godt eksempel på et tværfagligt samarbejde mellem kulturgeografi, arkæologi og historie. Vi får det ejendommeligt sammensatte landskab (med hede, græsgange, dyrket jord, enge og marsk) beskrevet og derefter en omfattende redegørelse for sporene af menneskelige aktiviteter via gravhøje, landsbyspor, hustomter og løsfund. Den lokale arkæologi relateres hele tiden til Danmarks almindelige forhistorie, og naturligvis præsenteres med lokal stolthed de fornemmere gravfund, der dokumenterer de mange kontakter med det øvrige Europa. Fra jernalderen og vikingetiden tolkes fundene som visende en stadig større social differentiering og udskillelse af en lille overklasse af store jordejere og krigere. Det sidste afsnit om sydvestjyske stormænd er dog noget vidtløftigt ved ud fra et par fine fund at drage vidtrækkende slutninger om den lokale stormands vassalforhold til og venskab med Gorm den Gamle el-

ler Harald Blåtand. Men det er bestemt spændende læsning, og de stadige sammenligninger med det øvrige Danmark er velgørende. Illustrationssiden må karakteriseres som abundant med sine fotografier af udgravninger og fund, kort, rekonstruktioner og indimellem for pædagogiske tegninger af helt almene og banale situationer. Men det må tilføjes, at disse første 150 sider er let læste og levende, og således god populærhistorie, hvor den uindviede læser virkelig kan hente noget.

Resten af bindet på ca. 110 sider, der ikke er koordineret med de arkæologiske afsnit, er delt op således, at Bjørn Poulsen beskriver senmiddelalderen og 1500-årenes verdslige politiske og social-økonomiske udvikling, mens Niels Jørgen Poulsen skildrer kirke og kristendom i middelalderen med et kort udblik til den efterreformatoriske periode, og Karl-Erik Frandsen tager som eneforfatter tiden 1600-1850 under behandling.

Allerede ved denne disposition træder alle en redaktionskomité's problemer tydeligt frem. Når man står over for tilrettelæggelsen af et sådant lokalt/regionalt værk, foretages der en lang række valg og især fravalg. Også tildelingen af plads til hver enkelt forfatter er et problem. Den tværgående linie fra de første afsnit er nu opgivet, og middelalderen splittes op.

De enkelte forfattere løser inden for deres felt deres opgave godt, og ikke mindst Bjørn Poulsens afsnit er bygget op på en mængde samtidige kilder (trykte som utrykte) fortrinsvis af retslig karakter. Han gennemgår dels de oprindeligt overvejende selvejerbønderes stilling over for de nye opkommende magthavere: stormændene, kongemagten og ikke mindst kirken, in casu Ribebispen, kannikerne og Ribeklostrene, som voksende jorddrotter. Det vises meget klart, at også i Skast Herred sker der en om-

strukturering af ejendomsforholdene, der fører til, at de mindre stormænd (lavadelen) forsvinder ned i bondestanden, mens Ribebispen og kannikerne scorer de store besiddelser. I tiden ca. 1300-1400 er tyske eller holstenske stormænd dominerende politisk, indtil kongemagten efter 1400 kommer igen – en udvikling, der jo kulminerede med reformationen. Selv om et vist »stivisind« (standhaftighed, modstand) synes at have præget Skast Herreds bønder, var udviklingen fra selveje til fæstestatus i periodens forløb en kendsgerning. En vis velstand hos de Skast-bønder spores alligevel gennem hele perioden – ja selv Grevens Fejde slap de bedre igennem end de fleste andre jyske bønder. Landboerne udnyttede godt de givne naturforhold – enge og græsgange gavnede den animalske produktion, der langt overgik kornavlens. Således var eksport af heste fra 1200-årene en meget god indtægtskilde, der siden ca. 1400 langsomt erstattedes af det yderst givtige øksneopdræt og tilhørende -eksport. Fra 1500-årene melder endelig fiskeriet sig som en vigtig indtægtskilde. De mange detaljerede redegørelser for afgifter, skatter og ejendomshandeler og de retssager, der fulgte deraf, kan nok virke tung at komme igennem, men afsnittet fortjener en nøje gennemlæsning, for der er mange gode kildebaserede informationer, der kan sammenholdes med den almindelige Danmarkshistoriske udvikling. Kun må det på negativsiden bemærkes, at højmiddelalderen (1100-1300) på det nærmeste ikke indgår i det indholdsmættede afsnit.

Niels Jørgen Poulsens meget korte afsnit om kirke og kristendom har til gengæld højmiddelalderen i centrum, naturligvis på grund af egnens fornemste monumenter: de otte romanske landsbykirker i Skast Herred. De fyldige beskrivelser fra *Danmarks Kirker*, hvor forfatteren selv har været ansat

som redaktør af blandt andet Ribe Amt, danner den solide og sikre baggrund for skildringen af disse fine middelalderbygninger, der giver en god oversigt over egnens kristianisering og kirkebyggeri (blandt andet om importen af det rhinske tuf-byggemateriale), men ikke bringer så meget nyt. Tiden efter reformationen er der sat så lidt plads af til, at der via de bevarede inventargenstande: krucifikser, altertavler, prædikestole og epitafier, kun kan gives smagsprøver på kirke og kristendom i nyere tid. Det føles som en mangel og betyder også, at der er dårlig forbindelse med og til det følgende afsnit.

Tiden ca. 1600-1850 har som sagt kun én forfatter, Karl-Erik Frandsen, og det er der kommet et interessant afsnit ud af. Ud over en almindelig skildring af det bevægede og krisefyldte 1600-tal er det forfatterens største fortjeneste, at den lille og overskuelige landsby Andrup, hvis fire gårde og to huse alle hørte under herregården Krogsgård, på grund af godt kilde- og især kortgrundlag, gøres til en casestudy, der følges gennem hele perioden frem til selvejet i 1800-tallet. De gode tider under Christian IV afløstes af Karl-Gustav-krigene, og de radikale ændringer i Enevældens tid med nyt skatteberegningsgrundlag og så til sidst landboreformerne, som der nok var tilløb til fra 1750'erne, men som så som et lyn fra en klar himmel gennemførtes i 1790'erne, er yderst interessant læsning. Opløsningen af Krogsgårds jorder, der overtoges af herredets bønder, er bestemt oplysende såvel som historien om godsets sidste ejer, Johan Ludvig Bruun. De sidste afsnit drejer sig om blandt andet møllerne, hvor også den godsgriske godsejer og provst for Skast Herred Maturin Castesen optræder, Hjertings opkomst som fiskeri- og udskibningshavn i 1700-tallet og det samtidige skolevæsen. Imidlertid mangler man stort set

hele det daglige bonde- og fiskerliv, åndelige strømninger etc.

Man spørger sig, hvad der skal med, og hvad der ikke skal med. Forfatterne til de historiske afsnit med deres særlige ekspertise har øjensynlig været bestemmende i forhold til redaktionen, der har ladet dem få frie hænder. Jeg savner et mere omfattende forord, hvor de overvejelser, som redaktionsudvalg og forfattere har gjort sig med hensyn til omfang, struktur, sidefordeling, sammenhæng, begrundelser for fravalg m.m., havde været lagt åbent frem. Bindet afsluttes med en nyttig rubrik med ordforklaringer, hvor der er redegjort for arkæologiens dateringsmetoder, dyrkningssystemet, møntsystemet, mål og vægt, de forhistoriske periodiseringer samt skatter og afgifter, en ensartet litteratur- og kildeoversigt til hvert enkelt kapitel og sluttelig navne- og emneregistre.

Vender vi nu blikket mod bind 1 af *Århus. Byens Historie*, kan man se, at redaktionen, hvor kun Ib Gejl er nævnt med navn, Århus Byhistoriske Udvalg og formentlig forfatterne i det mindste har diskuteret indhold og struktur i forbindelse med arbejdets tilrettelæggelse. Forfatterne er blevet forpligtet på fire faste temaer/emnekredse, nemlig byens rum, mennesker, liv og styre. Mens rum og styre må siges at være til at forholde sig til, er kategorierne liv og mennesker til gengæld meget omfattende og ikke nemme at afgrænse i forhold til hinanden. Man kan da også se en skiftende brug gennem de tre forfatteres afsnit, hvilket selvfølgelig har med kildematerialets karakter at gøre.

Vikingerne by (900-1100) af Hans Jørgen Madsen har styrken i at operere med en interessant tese, nemlig at Århus er og mere og mere bliver kongemagtens by. Det er en god ramme at sætte op for skildringen af baggrunden

for byens opkomst og dens vækst i vikingetiden. Århus' opland var såvel i forhistorisk tid som i tidlig historisk tid et rigt og frugtbart område. De meget fine materielle fund i Århusområdet med rester af stormandsgårde og kirker – man tænke blot på Nationalmuseets klenodier Liisbjerg-alteret og Åby-krucifikset, begge hugget af København ca. 1870 – forklarer idéen med at anlægge en handelsby ved åmundingen. De mange udgravninger i Århus fra midten af dette århundrede, men ikke mindst den voldsomme arkæologiske aktivitet i 1980- og 90'erne gør det i dag muligt at fastslå det ældste Århus' udstrækning inden for en vold omgivet af nuværende Kannikegade, Volden og Graven – i forhold til tidens hovedhandelsby Hedeby en lille by, men i lokal sammenhæng et naturligt centrum i den ekspanderende østjyske vikingetid. Som i Ribe startede den kristne mission med kirkebyggeri uden for den gamle vold, hvor nu Vor Frue Kirke ligger, og fra denne inferior position rykker kirken så ind i den gamle by i løbet af perioden. Afsluttende placeres Århus bys opkomst og vækst som tidligere nævnt i en landspolitisk sammenhæng, og forfatteren argumenterer overbevisende for kongens stærke position i byen – ja Århus var vel i virkeligheden et kongeligt *strong hold* – i nært samarbejde med kirken.

Fra 1100 overtager Helge Paludan stafetten, men lader dog endnu Hans Jørgen Madsen fortsætte sin redegørelse for byens rum i resten af middelalderen. Her bliver den Århus City til, som vi kender den i dag, med centrum ved den nye domkirke (Skt. Clemens) og rådhuset på Store Torv. Helge Paludan har også en gennemgående tese i sit afsnit om byens mennesker, idet han tolker den nye biskop Peter Vagnsens flytning af domkirken fra Vor Frue til den nye Skt. Clemens i midten af den gamle by ca. 1200 som udtryk for stærke brydnin-

ger mellem Øst- og Vestdanmark. Den fromme Niels Knudsen (af kong Niels' slægt, død 1180) var gravsat i Vor Frue, og her skete der mirakler, og her opvokkede der en kult, der ikke passede det nye Valdemar-dynasti. Biskop Peter Vagnsen af Hvideslægten søgte derfor ved flytningen af domkirken at neddæmpe denne politisk farlige dyrkelse af kong Niels' slægt, der direkte var et problem med Niels' broder, biskop Valdemar af Slesvig, der rent faktisk søgte at forstøde Valdemar den Store. Hellig Niels-kulten overlevede dog, og da konflikten mellem konge og kirke efter 1250 brød ud, kunne Hellig Niels bruges til selvstændiggørelse af Århusbispedømmet. Den interessante tolkning, der kombinerer lokal- og rigshistorie, har ikke før været publiceret, og kunne derfor – gætter jeg – være en tidligere henlagt opdagelse, som Paludan her ved sin medvirken ved byens historie har genfremdraget. Og tak for det, for den er et udtryk for forfatterens nytænkning og kombinationsevne, lad den så være kun til dels dokumenteret. I resten af dette afsnit bruges papirhistorie sammen med monumentalthistorie, og folketro og religiøsitet gennemgås på baggrund af de europæiske forhold. Afsnittet er mentalitetshistorie i et samspil mellem vor almindelige viden om forholdene i Europa/Danmark og de specielle århusianske kilder – ikke mindst kirkeinventar og kalkmalerier.

Afsnittet om byens liv skildrer bispens og domkapitlets økonomiske magtposition – takket være mange godserhvervelser i oplandet – og bispeskolens funktion som dynamo for handel og vareudveksling. Byens matador, biskop Jens Iversen Lange, sætter blandt andet sit overskud i den omkring 1500 færdigbyggede og fornemt udsmykkede domkirke med Bernt Notkes nye altertavle. Århus' nære økonomiske relationer med de hanseatiske Østersøbyer, der

spillede en større rolle end den danske kongemagt, fremhæves, og under Christian I overtog bispens alle kongelige rettigheder i byen på grund af kongens kroniske pengemangel. Under reformationstriden var Århus en katolsk højborg under biskop Ove Billes ledelse, men undgik i 1536 ved en 180 graders vending helt alle borgerkrigens plager.

Afsnittet om byens styre behandler ud over byens fremvoksende civile styre især storpolitikken og understreger byens nære forbindelser til Lübeck og viser, hvorledes Jylland-Holsten-aksen spillede en større rolle for forholdet til »kongen af Øresund«. Erik Menved opførte til at bekæmpe de talrige jyske oprør i 1313 borgen Kalø, og Århus blev aldrig i senmiddelalderen nogen kongelig lensborg, hvilket sparede byen for en masse problemer. Til gengæld betød reformationen, at en kongelig lensmand rykkede ind og overtog den tidligere så magtfulde Århusbisps plads.

Alt i alt har Paludan leveret en interessant og nuanceret skildring af det middelalderlige og den tidlige nytids Århus. Det er lokal- og byhistorie på højt niveau, men i forhold til redaktionens krav har han helt selvstændigt tolket afsnittet om liv og mennesker, som han finder det for godt og har arbejdet sig helt fri af de rammer, der blev udstukket af redaktionen. Og spørgsmålet er så, om det gør så meget.

Sidste forfatter, Ole Degn, skriver om byen 1550-1720. Ved hjælp af skattelister, skifteprotokoller, borgerskabslistes og toldregnskaber m.v. er han i stand til at tage os ud på en udmærket rundtur i Århus. Først i byens rum, hvor han redegør for byens struktur, dens gader, torve, bydele, havnen og dertil de offentlige bygninger såsom lensmandsgården, rådhuset, hospitalet og kirkerne. Også byens boligtyper beskrives fra den store købmandsgård ned til den lille lejevåning (lejobod). Århusianerne, som

nu kan tælles, befinder sig i hele perioden i det danske byhierarki på en femteplads – konkret i 1672 med ca. 3.500 sjæle. Indvandringen til byen belyses ved hjælp af borgerskabsprotokollerne, der fortæller, at henved halvdelen af de nye borgere kom fra de jyske landdistrikter, mens en brøkdel kom fra udlandet, især fra Tyskland og de hanseatiske Østersøbyer. De sociale forhold i byen viser ikke overraskende en stor differentiering med et numerisk lille, men uhyre velstående bypatriciat og en stor underklasse. Interessantere er det, at købmændene er voldsomt meget rigere end håndværkerne. En betydelig fattigdom, der faktisk voksede i tiden efter 1660, prægede byen, men det er alligevel karakteristisk for Århus, at byen rejser sig igen allerede ca. 1680. Afsnittet er ledsaget af glimrende tabeller og socialtopografiske kort udarbejdet på basis af skattelister, skifteprotokoller og grundtakster. Et overraskende resultat med hensyn til ejendomsforholdene er, at næsten tre fjerdedele af borgerne boede til leje. Der var rigtig store ejendomsbesiddere blandt Århuspatriciatet. Ved hjælp af boopgørelser kan boligindretning, ja endog bogsamlinger identificeres. Til de øvre lags socialhistorie inddrages endelig interiører fra »Den gamle By« og kirkernes epitafier.

I »Byens liv« (læs: økonomiske liv) skildres de gode tider indtil svenskekrigene og den økonomiske nedgang til 1680, der var ledsaget af et voldsomt øget skattetryk. Handelen skildres indgående gennem tabeller, men også med enkelte cases, der viser købmændenes forbindelser og handelspartnere, og den indgående behandling af skibsfarten og gode kort, der viser Århus' handelspartnere i hele Østersøen og i Norge, slutter sig til beskrivelsen af de rige. Håndværkerne var som nævnt ikke nogen særligt velstående befolkningsgruppe; deres formuer var yderst ringe sammenlignet

med købmændenes, og antallet af sven-
de og lærlinge var meget beskedent. Re-
sten af bysamfundet skildres kort og
præcist: først borgmestrene, rådmænde-
ne og de 32 mænds forsamling og siden
statsembedsmændene, herunder præ-
sterne. Byernes landbrug, som forsknin-
gen først i de senere år er blevet op-
mærksom på, spillede også for Århus'
vedkommende en betydelig rolle for by-
ens økonomi.

Byens styre rummer først og frem-
mest en meget præcist dokumenteret re-
degørelse for, hvordan bypatriciatet og
bystyret hang sammen som ærtehalm.
Kom der nye driftige folk til byen og
løste borgerskab, foregik deres karriere
altid via forbindelser til og indgiftning i
den lille overklasse.

Ole Degn boltrer sig som en fisk i
vandet med beregninger og redegørelser
for hele Århus' sociale, økonomiske,
kulturelle og politiske historie, og den
indholdsmættede fremstilling må karak-
teriseres som overordentlig vellykket.
Han opererer særdeles sikkert i de fire
af redaktionen opstillede kategorier. En
sammenfatning af det overordnede for-
løb savnes dog.

Bindet afsluttes med »Noter og litte-
ratur«, hvor de tre forfattere anfører de-
res litteratur og referencer. Til afsnittet
om Vikingernes by 900-1100 er der in-
gen noter, men en fyldig bibliografi. Til
Paludans afsnit er der en meget tynd og
kort angivelse af dele af den benyttede
litteratur, mens der til Ole Degns afsnit
er et fyldigt noteapparat, men slet ingen
oversigt over de mange utrykte kilder
og den øvrige litteratur. Altså et meget
uegalt videnskabeligt apparat, som re-
daktionen burde have koordineret. Fra-
været af registre undrer, men det kan
selvfølgelig nåes i sidste bind. Illustrationssiden og layoutet er fortrinligt og
langt roligere og mere harmonisk end i
Esbjerg-bindet. Illustrationerne er i god
dialog med teksten.

Det er med stor interesse, man tager fat
på *Roskilde Bys Historie* bind 2. Efter
det første, vel modtagne bind om Ros-
kilde i middelalderen, der udkom i
1992, foreligger nu – efter mange års
forsinkelse, som det fremgår af forordet
– fortsættelsen, der når frem til indu-
strialiseringens begyndelse (1850).
Bind 2 handler kort og godt om den
enorme nedtur, som denne gang me-
get betydelige by oplevede som konse-
kvens af reformationen. I det meste af
middelalderen var byen Sjællands stør-
ste og fornemste by med domkirke, 14
sognekirker og fem store klostre, og så
pludselig var alt under afvikling. Bis-
pen, nu Sjællands biskop, flyttede til
København, og det engang så store
bispegods konfiskeredes og lagdes un-
der kronen. Få danske byer har oplevet
en lignende degradering, og man kan
vel sige, at byen aldrig kom sig over den
katastrofe. Bortset fra de lejlighedsvise
kongebegravelser kom byen først igen
på det politiske Danmarkskort i 1834,
da den rådgivende stænderforsamling
for østifterne fik sit mødested i byen. I
tiden mellem 1536 og 1834 var byen re-
duceret til en provinsby på linie med
Ringsted, Holbæk eller Køge.

Det har bestemt ikke været nogen
nem opgave, redaktionen har overladt
til de to forfattere, der begge er kendt
som kyndige og erfarne historikere, og
det synes, som om de har haft stort set
frie hænder til at løse deres opgaver. De
har ladet år 1753 være skillelinie. Karl-
Erik Frandsen, der skriver om tiden
1536-1753, har absolut haft det sværest,
for der er ingen god forskningslitteratur
til emnet, hvilket formentlig hænger
sammen med, at epoken med nedgang
og forfald ikke har mange højdepunkter
at henvise til.

Karl-Erik Frandsen har valgt at gå til
kilderne – trykte som utrykte – og det er
vel det eneste fornuftige valg at foretage.
Det vil faktisk sige, at han på adskillige

af bogens sider præsenterer stof, som ikke før har været kendt eller benyttet.

Han skildrer på de første 60 sider byens nedtur og opløsningen af det rige gejstlige Roskilde. Alle klostre nedlagdes, og sognekirkerne reduceredes fra 14 til tre. Alene katedralskolen fik lov til at leve videre som en slags forskole til senere universitetsstudier. Klostrenes gradvise ophævelse og det nogenlunde dækkende fattig- og sygehusvæsen efter reformationen behandles klart og overskueligt. Men allerede her savnes noget vigtigt: en skildring af byens rum eller, hvordan byen så ud fysisk-materielt. Der kunne have været fundet andre og bedre rejsebeskrivelser end de to ordknappe og delvis fejlinformerede englænderes fra omkring år 1600 (f.eks. Fyrsten af Anhalts Danmarksbeskrivelse 1623, jf. Harald Illsøe: *Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700*, 1963, s. 38). Byen i sin helhed træder ikke rigtig frem for os.

Den økonomiske udvikling op til Karl-Gustav-krigene omhandler blandt andet byen som trafikknudepunkt, og her har forfatteren brugt Roskilde Byfogedregnskaber 1599-1660 (i Rigsarkivet) for at kortlægge vognmændenes forhold, rejseruter og priser. Den samme kildeperiode kan også bruges til at belyse handelsforhold og afholdelsen af markeder, blandt andet de årlige hestemarkeder, hvor nordtyske købmænd og Amagerbønder dominerede. Det fine importerede Rostockerøl kan påvises at være fragtet til Roskilde af skippere fra Samsø og Læsø. Roskildes handelsforbindelser rakte i øvrigt hele Kattegat rundt, og havnen var ingenlunde død. Forfatterens sikre kildekendskab og -brug præger dette afsnit.

Til gengæld er afsnittet om dagliglivet meget tyndt og springende og ender hurtigt i lejermålssager og heksebrændinger, der refereres eller citeres meget detaillert. Det er ikke dagligdagen,

men de sjældne brud på selvsamme, afsnittet handler om. Mere interessant er afsnittene om bybranden 1647, pesten 1652-54 og især Karl-Gustav-krigene, der gav den i forvejen svagt placerede by et par ordentlige øretæver med indkvarteringen af tropper og de svenskes systematiske og organiserede udplynning af byen. Ved hjælp af senere foretagne opgørelser over skaderne fremgår det, at den anden svenskekrig 1658-60 kostede byen afsindigt dyrt.

Efter Enevældens indførelse flyder kilderne rigeligere, og via kirkebøgerne kan forfatteren beregne befolkningstallet til ca. 2.600 sjæle. Mandtal fra 1658 og 1661 (efter katastroferne) viser, at byens samlede antal husstande blev mere end halveret (fra 286 til 135). Ud over præsentationen af to boopgørelser citeres igen en lang række, lidt banale sædelighedssager (lejermålssager) fra 1668-71 og senere. Enevældens nye beskatningssystem og konstante behov for penge gav sig udslag i indførelsen af konsumtionsskatten 1671 (en slags varemoms) og i en ildsteds- og kvægskat fra 1677, og disse sidstnævnte regnskaber kan anvendes til at konstatere, at antallet af husstande nu var oppe på ca. 300, dvs. på niveauet før Karl-Gustav-krigene. Som Århus havde også Roskilde en betydelig bymark, hvor magistraten og enkelte borgere drev landbrug. Lidt mere liv kommer der ind med redogørelsen for borgmester Jørgen Jensen og hans batalje med borgerne og efterhånden også med de øvrige magistratspersoner, der anklagede ham for dårlig administration af, ja rent ud svindel med skatter, skiftesager, indkvartering m.m. Et helt lille drama oprulles for vore øjne, da Jørgen Jensen til sidst efter talrige processer og kommissionsundersøgelser indfinder sig til forhandling, men så pludselig findes død. Vigtig er matrikelskattens indførelse i 1682, hvor alle byens grunde og bebyg-

gelser blev vurderet. Her gennemgås kvarter for kvarter hver ejendom, dens ejer og beboere, og grund- og bygningsværdi angives. Ud fra dette materiale giver forfatteren i ord og i meget oplysende tegninger et signalement af byens bestanddele, der påviser, at kun byens centrale kvarter ved Algade og Torvet havde en egentlig sammenhængende, overvejende grundmuret, bymæssig bebyggelse. I næsten alle andre kvarterer lå bebyggelsen – hovedsagelig som enetages bindingsværkshuse – spredt og lignede mere en stor landsby end en by. Der var som venteligt meget store ejendomsbesiddere – f.eks. rådmand Nic. Nielsen med 43 boliger.

Det sidste afsnit behandler tiden 1700-1750, hvor den nedadgående spiral omsider er endt, men endnu så sent som i 1753 var den samlede befolkning kun på 1.550 indbyggere ifølge folketællingen, et forhold, forfatteren ser som forårsaget af pesten 1711. Et skattemandtal fra 1696 analyseres og sættes ind i instruktive diagrammer. Der synes at have været en sand hærske af jævne håndværkere med endog flere erhvervsfunktioner og så den vanlige lille inderkreds af købmænd og ejendomsbesiddere. 1700-tallets ulykker, dvs. pesten 1711 og ildebrandene i 1731 og 1735, gennemgås. Som et resultat af brandkatastrofen 1735 oprettedes en brandforsikringskasse, og i den forbindelse blev alle ejendomme i Roskilde takseret (som i de øvrige købstæder), hvorfra der bringes en beskrivelse af en rådmandsgård i 1730'erne. Til sidst gør forfatteren kort status 1753 i forbindelse med den første folketælling, hvor udviklingen i forhold til tidligere ikke viser de store udsving, og endelig guider han os kort rundt i byens hovedstrøg.

Man må anerkende forfatterens professionelle behandling af de fremdragne kilder, der i modsætning til Århus-materialet ikke indeholder de vigtige skøde-

og panteprotokoller, og det må understreges, at den foreliggende litteratur ikke er meget bevendt, fordi forskningen ikke har følt sig tiltrukket af epoken – kedelig og ubevægelig, som den i virkeligheden er. Karl-Erik Frandsens afsnit er derfor mere blevet en række substantielle bidrag til en endnu ikke færdig Roskildes historie i nyere tid end nogen velstruktureret og afrundet byhistorie. Hans eksempler på socio-økonomiske forhold, tilstande og begivenheder er de første spadestik og er især samlet om byen i anden halvdel af 1600-årene, og jo længere tilbage i tid vi kommer, jo tyndere og tilfældigere bliver fremstillingen. Især på to områder skuffer afsnittet: Byen bliver ikke rent fysisk nærværende (undtagen på de gode, nytegnede kort (1682) s. 115-129), og menneskene i Roskildes dagligliv bliver ikke rigtig levende.

Claus Bjørns afsnit om Roskilde 1753-1850 kobles naturligt nok sammen med oplysningstid og moderniserings-tendenser i det sidste 100 års enevælde og opererer med to for Roskilde særlige forhold: nemlig tilstedeværelsen af domkirken med kongegravene og byens geografiske nærhed af København.

Der er ingen tvivl om, at disse generelle synspunkter er reelle nok, men først mod slutningen af perioden får de for alvor betydning. Som post- og trafikby oplevede Roskilde klart fremskridtet, da den nye moderne – af den franske ingeniør Marmillot anlagte – København-Roskilde-landevej i 1773 blev færdiggjort og rejsetiden næsten blev halveret (fra seks til tre timer). De få og små forhold, der adskilte Roskilde fra de andre sjællandske byer, fremhæves, nemlig opførelsen af et nyt begravelseskapel til Frederik V og efterfølgere (først færdigt ca. 1800), byens status som skoleby med katedralskolen og den jævne Danske Skole samt den nyoprettede privatskole for finere folks

børn. Endelig omtales også byen som embedsmandsby med bystyrets folk og de amtslige embedsmænd, hvortil kom domkirkegejstligheden og skolernes lærere og fra 1777 garnisonsofficererne.

Men i øvrigt var byen sig selv lig, og selv om der var enkelte moderne initiativer som oprettelsen af en sukkerfabrik og en uldindustri, og der gennemførtes reformer på det betydelige landbrug, som byen disponerede over, ændrede byen sig ikke størrelsesmæssigt. Genopbygningen efter branden 1735 i barokkens ånd havde gjort de centrale strøg lidt elegantere og mere ensartede, men det kan man også iagttage i de andre købstæder. Med de nu mere præcise folketællinger kan forfatteren foretage en sociologisk analyse af Roskildes befolkning. Billedet fra tidligere er imidlertid stort set stadig uændret, og er den end lidt voksende, kan lignende også ses i andre sjællandske byer.

Interessant er det at høre, at så sent som i 1806-08 holder domkirken udsalg på sit katolske inventar, og den gamle Skt. Ibs Kirke nedlægges, sælges og indrettes som købmandsmagasin. Det tidlige 1800-tal har altså fuldstændig samme opfattelse af den store fortid som de foregående 250 år.

Den florissante periode (1750-1805) mærkede byen heller ikke meget til, men til gengæld kom byen til at opleve krigstiden 1807-14, da fransk-spanske tropper var indkvarteret i byen, og et dramatisk spansk oprør mod franskmændene slog ud i lys lue midt i byen. Alt i alt var »De stille år« faktisk uhyre stille. Hele afsnittet viser faktisk ingen væsentlige ændringer hverken økonomisk eller socialt.

Men forfatteren er i sin gode ret til at at søge og selv i de mindste forhold finde spirerne til de ændringer, der skulle følge i stadigt stærkere tempo, da Roskilde i 1830'erne og i 1840'erne atter blev kendt i hele Danmark. For nu be-

gyndte der at ske noget. Indbyggertallet fra 1753 på 1.550 sjæle var i 1817 2.100 og i 1840 3.100, og byen begyndte så småt at udfylde sit middelalderlige areal igen. Der gives i den forbindelse en god beskrivelse af byens fysiske tilstand.

Nationalfølelsen og romantikken slog nu for alvor igennem. Rejsende skrev nu begejstret om domkirken og byens store middelalderlige minder og fortid, maleren Jørgen Roed malede mange motiver fra byen med domkirken som hovedingrediens, og arkæologien holdt så småt sit indtog med særlig interesse for de historiske kongegrave, hvoraf Christian I's grav åbnedes i kongelig nærværelse.

I forlængelse heraf kan man vel se valget af den hidtil slumrende Torneroseby som hjemsted for Østifternes rådgivende stænderforsamling fra 1834. De 70 stænderdeputerede havde deres ordinære sessioner i byen fra oktober til februar i de følgende år, og byens servicesektor, dvs. hoteller og restauranter, fik kronede dage. Da samtidig Roskilde-forsamlingen blev toneangivende blandt de fire stænderforsamlinger og indsendte forslag til den enevældige regering, som efterhånden blev realiseret, kom byens navn på alle danskes læber igen. Og direkte kunne dens betydning ses, da forslaget om kommunalt selvstyre blev ophøjet til lov i 1837, for også Roskilde skulle have sin første borgerrepræsentation. Selv om de gamle slægter stadig bevarede den afgørende indflydelse i den nye borgerforsamling, var der dog nye tider på vej: Skole- og fattigforsorg blev moderniseret, og Katedralskolen og Duebrødre Kloster fik begge nye moderne hovedbygninger. Også på den økonomiske og handelsmæssige front boblede det med nye initiativer: en lokal avis, et bogtrykkeri, en moderne papirfabrik, en kraftigt ekspanderende Sparekasse, en Borger- og Håndværkerforening, ja sågar en – dog

kortlivet – vandkuranstalt så alle dagens lys. Borgerskabet vejrede morgenluft og oplevede i 1847, at en af de moderne tiders store opfindelser, jernbanen, nåede til byen, og at forbindelsen til den store verden og København pludselig blev væsentligt forbedret.

Et særligt træk ved byens borgerskab, der dog ikke analyseres nærmere, var, at de bedrebemidlede i byen omgikkes hinanden uanset stand – dvs. købmænd, håndværkere, embedsmænd, præster, lærere og officerer – hvilket ikke skulle have været almindeligt i datidens danske provinsbyer. Det havde været interessant at få det rigtig uddybet.

Bindet slutter med de dramatiske år 1848-50, der begyndte med Christian VIII's begravelse i domkirken, proklamationen af den nye konstitution og snart efter Treårskrigen udbrud. Det er interessant at se, hvorledes nationalfølelsen – dokumenteret via artikler og annoncer fra avisen, erindringer m.v. – og tyskerhadet med fyringer af tyske håndværkere omgående viste sig. Endelig var der valget til den første rigsdag i 1849, hvor Roskilde med det samme valgte repræsentanter, der markerede de næste to generationers politiske kamp mellem Bondevennerne (Venstre) og De Nationalliberale (Højre). Bogen slutter midt i et tidehvert, men har lagt fint op til det moderne Roskildes historie dog uden at forelægge nogen egentlig konklusion.

Claus Bjørns fremstilling har mere udsyn og giver et klarere indtryk af byen og dens mennesker og det liv, der levedes, end Karl-Erik Frandsens skildring, men epoken fra 1815 og frem er også mere taknemmelig – ekspanderende og begivenhedsrig som den er. Mens Karl-Erik Frandsen mere går til kilderne, er Claus Bjørn mere svævende over vandene og ind imellem lidt for begejstret for lange citater. Et par »poppede« udtryk, som ikke bekommer anmelderen vel, er udtrykket »Biedermeiertidens Roskil-

de« og en kapiteloverskrift som »Fortiden – det billige skidt«. Der er også for mange ligegyldige gengivelser af dokumenter og protokoller, men det er måske ikke forfatterens skyld. Alt dette er dog for intet at regne i og med, at vi med afsnittet har fået en velskrevet og tilfredsstillende redegørelse for Roskildes overgang til det moderne Danmark, hvor borgerskabet for alvor tog over.

Det meget smukke og velillustrerede bind har med stort held medtaget en serie »Særlige artikler« – i nogle bøger hedder det »bøks«. Man kunne også kalde dem digressioner, dvs. umiddelbart appetitvækkende små stykker om forskellige emner i tilknytning til Roskilde (f.eks. Møntsystem og jordmål, Roskildes sidste skarpretter, Musikkens mester i Roskilde (C.E.F. Weyse), Johs. Hage (frihedens martyr)). Den manglende redaktion ses endnu engang i litteraturvejledningen, hvor Karl-Erik Frandsens afsnit omhyggeligt redegør for litteratur og kilder, mens Claus Bjørns del er alt for summarisk og udarbejdet med søsters hånd. Bogen afsluttes med en liste over illustrationernes proveniens samt et enhedsregister over personnavne, stednavne og emner. De to meget forskellige dele af *Roskilde Bys historie* viser, at redaktionen glimrer ved sit fravær. Den har sikret sig to erfarne, professionelle historikers assistance og blandet sig langt uden om resten.

Afslutningsvis vil anmelderen gerne udtrykke en forhåbning om, at de tre her omtalte store bidrag til den danske byhistorie vil kunne inspirere til, at resten af de større danske byers ansvarlige politiske og kulturelle ledere drog omsorg for, at deres respektive lokaliteter kunne få deres egne historiepublikationer. Dermed ville der være skabt basis for, at den mere omfattende komparative historie om de danske byer, som i så høj grad savnes, kunne udarbejdes.